

Дуденко О. В.,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
nusik2009@meta.ua*

КОНЦЕПТ ‘ДОЛЯ’ ЯК КЛЮЧОВИЙ КОНЦЕПТ ЕТНОКУЛЬТУРИ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті зіставлено народні уявлення про долю, експліковані в паремійному фонді українського та польського народів. Проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних мовознавців на семантику понять *доля*, *los*, *dola*, що досить широка: обіймає значення від фаталістичної напередвизначеності до випадковості чи вияву волі людини.

Ключові слова: концепт *доля*, *los*, *dola*, фаталізм, українські та польські паремії.

Концепт ‘доля’ в українській етнокulturі належить до ключових. Він тісно укоренився у свідомості кожного українця, закарбувався у народній творчості, увійшов до художнього дискурсу. Нагадаємо, що під *концептом* розуміємо інформаційну структуру свідомості, що містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії свідомості і позасвідомого [8, с. 256]. Таким чином, сам концепт ‘доля’ увібрав колективне знання, асоціації, оцінки, ставлення, які супроводжують це поняття.

Концепт ‘доля’ неодноразово ставав об’єктом філологічних розвідок як вітчизняних (Н. Андрейчук, Н. Бурлака, К. Головенко, І. Голубовська, В. Жайворонок, В. Калашник, І. Мамажанова, А. Манько, Л. Масенко, Н. Шарманова та ін.), так і зарубіжних дослідників (А. Афанасьєв, Є. Бартмінський, А. Вежбицька, О. Веселовський, Н. Деєва, Н. Жданова та ін.).

Мета пропонованого дослідження – зіставити семантику понять *доля*, *los*, *dola* в українському та польському паремійному фонді, що відбиває народні уявлення про ці поняття. Для реалізації поставленої мети ставимо такі завдання:

проаналізувати погляди вітчизняних та зарубіжних мовознавців на семантику понять *доля*, *los*, *dola*; зіставити відповідні українські та польські прислів'я; знайти спільне і відмінне у семантиці аналізованих понять.

У цілому можна виділити два напрями експлікації концепту: 1) пов'язаний із народно-фольклорною традицією; 2) його індивідуально-авторська інтерпретація. Зосередимо свою увагу на першому: як концепт закарбувався в етнокультурі, зокрема, у пареміографії.

Насамперед, з'ясуємо тлумачення поняття у словниках. Академічний тлумачний словник української мови лексему **ДОЛЯ** пояснює так: 1. Хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежать від бажання, волі людини. // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає. // Бажане, щасливе життя. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме що-небудь; майбутнє чогось (**СУМ: в 11 томах**. – Том 2, 1971. – С. 360).

У словнику-довіднику В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» читаємо таке пояснення долі: «1) у дохристиянських віруваннях – божество-неминучість, божество-фатум. ...Неминучість Долі – це світова віра; за народним повір'ям, кожен має свою Долю (талан, Божий присуд, тому вираз «*що кому судилося*»), Доля призначена людині Богом; кожному Доля ще від колиски визначає, що неодмінно має статися (*Від Долі не втечеш*); ...українські приказки про неминучість долі виразні й влучні: *Що має бути, того не минути; Долі не минути; Що Бог дасть, те і у вікно подасть*; 2) доля – це талант, не залежний від волі людини хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, а також умови життя, сам життєвий шлях і те, що на ньому стається; *З щастя та з горя скувалася Доля, Доля карає й вельможного, й неможного*; 3) як народнопісенне звертання до коханої людини; 4) бажане, щасливе життя; 5) щастя-доля [4, с. 192–194].

Так прийнято в українській етнокультурі. А як в інших народів, зокрема польського?

Професор Лариса Масенко у своїй статті «Концепт *доля* в поезії Т. Шевченка у зіставленні з польським *los* і російським *судьба*» посилається на

працю Анни Вежбицької «Język i narod. Polski “los” i rosyjska “sud’ba”» (1991), у якій досліджено специфіку значень слів, що окреслюють долю людини, в російській, польській, німецькій мовах, а також у французькій, італійській і англійській. Польський мовознавець вказує на глибоку розбіжність між російським поняттям *судьба* і польським поняттям *los*, причини якої вбачає в особливостях історії, релігії та культури. *Судьба* в російській культурі, зазначає А. Вежбицька, трактується як сила, незалежна від людської волі. Згідно з народною концепцією, *судьбу* людини визначає залежність від зовнішніх сил. У російському понятті *судьби*, етимологічно пов’язаного з лексемами *судити*, *суд*, закладено значення покірного підпорядкування тому, що визначено згори [цит. за 5, с. 3]. Таку народну філософію А. Вежбицька пояснює впливом російського деспотизму, православ’я (з його ідеалом смирення), східного фаталізму та властивої росіянам покірності і пасивності [цит. за 6, с. 422].

Натомість у підґрунті польського поняття *los* дослідниця вбачає іншу життєву настанову. *Los* у польській мові пов’язаний з образом великої лотереї, де люди витягають різні *losy*. *Los* людини ніким не контролюється, він може бути злим чи добрим, однак він непередбачуваний, в житті його можна хіба що щасливо виграти. Звідси походять вирази *ironija losu*, *kaprys losu*, *uśmiech losu*. У семантиці *losu* відсутні будь-які ознаки підпорядкування, примирення, прийняття, навпаки, вона містить віру в невичерпні можливості, які несе лотерея життя. Польська фразеологія *losu* свідчить, що людина може сама формувати своє життя, або викликаючи *los*, або ж активно співпрацюючи з ним [9, с. 243]. Таким чином, фразеологія *losu* відображає етос вельми активний. На думку А. Вежбицької, це пояснюється прозахідною орієнтацією польської культури (уявленнями про свободу, активну життєву позицію), її католицизмом з акцентом на вольній волі людини, а також національною історією. Польське поняття *los*, підсумовує дослідниця, ближче до римського поняття *fortuna*, ніж римського *fatum*, тоді як російське *судьба*, навпаки, ближче до поняття *fatum*, ніж *fortuna*.

З цією концепцією А. Вежбицької полемізує Єжи Бартмінський у статті “Polska *dola*, rosyjska *sud’ba*”? (2000) зауваживши, що дослідниця не залучила до аналізу інший концепт польської культури – *dolu*. Є. Бартмінський зазначає, що поняття *doli* функціонує не тільки у говірках, а й у загальнонародній польській мові, де воно виступає внутрішньомовним відповідником *losu*, семантично протиставним щодо нього так само, як, згідно з А. Вежбицькою, протиставлено польський *los* до російської *судьби*. Провівши когнітивне дослідження мовного образу *долі* на польському ґрунті, Є. Бартмінський доходить таких висновків: «Польське поняття *losu*, блискуче описане А. Вежбицькою у протиставленні до російського поняття *судьби*, сконструйоване з погляду людини, яка вірить у можливість і шанс впливу на перебіг свого життя, є вільною від упевненості в його зовнішній визначеності, є відважною і активною. Натомість поняття *dola* сформоване з погляду людини, яка розуміє великі обмеження свого становища і погоджується з нав’язаною їй іззовні життєвою ситуацією, змінити яку вона не може» [9, с. 250]. Як підкреслює Є. Бартмінський, обидва поняття добре відомі польській мові, обидва міцно закорінені в польській традиції, історії й культурі. «Живе побутування в польській мові концепції *doli*, – підсумовує дослідник, – дозволяє інакше дивитися на так ефектно висловлений А. Вежбицькою польсько-російський контраст. Протиставним *судьбі* є напевно польський *los*, але не польська *dola*».

Критично ставиться до поглядів А. Вежбицької і вітчизняний учений Євген Нахлік. Стосовно її названої праці він зазначає, що, «на жаль, їй бракує широкого охоплення мовного матеріалу, обізнаності автора з численними джерелами, у яких зафіксовано вживання слів *los* і особливо *судьба*» і що «російське народне *судьба*, несучи безцінний досвід численних поколінь із незглибимих віків, глибше й істотніше виражає залежність людини від Універсуму і Божої волі» [6, с. 422]. Учений зауважив, що свого часу ще О. Веселовський показав, що образ *долі* у східних слов’ян (насамперед росіян) відрізняється від аналогічного образу, наприклад, у південних слов’ян («образи

колеблющиеся, представление сложное, объединившие разнородные элементы прирожденности и случайности, непререкаемости и свободной воли, которая может изменить Долю») [1, с. 188]. А саме слов'янське «народне поняття долі пройшло певний розвиток: од фаталістичних акцентів до врахування моменту випадковості, а відтак до провіденційного, християнського розуміння. Ідея випадку, несподіваності щастя або нещастя, що її досягнула у процесі еволюції свідомість слов'ян, ішла врозріз із суворою причиновістю успадкованої, нареченої долі, але не усувала її, а своєрідно з нею поєднувалася, ведучи до ширшого узагальнення поняття і прикметних міжслов'янських відмінностей [1, с. 188].

Однак Є. Нахлік зауважує, що «О. Веселовський даремно не розрізняв образ *судьби* у росіян та образ *долі* в українців, а подавав уявлення і тих, і тих недиференційовано, під одним етнонімом “русские”» і що «російська *судьба* найближча до фатуму, тоді як українська *доля*, яка теж не пориває з ідеєю напередвизначеності, уже виразніше виявляє ідею випадковості і частіше наділяється евфемістичним змістом» [6, с. 424].

Утвердження християнства спричинило переворот у світогляді слов'ян: відтоді доля (чи недоля), за О. Веселовським, ставали «не каприз рожденья или случая, а дело высшего, таинственного устройства не одного, а всех к общему благу; с другой стороны, доля и недоля не только даются, но и заслуживаются...» [1, с. 246]. Є. Нахлік припускає, що із християнством не цілковито витіснилися ідеї «фаталізму чи випадковості ідеєю провіденціалізму», а вийшов своєрідний «симбіоз усіх цих ідей у народній культурі, певна річ, у кожного народу в різних співвідношеннях». Тому для вченого є безперечним факт, що російське слово *судьба* наділене фаталістичним змістом, якого немає, або, принаймні є значно менше, у польському слові *los* [6, с. 424–425].

Постає питання: якою мірою фатумне сприйняття долі в українського етносу та фортунальне сприйняття *losu* у польського?

Російська дослідниця Наталія Деева (Кемерово) досліджувала особливості репрезентації концепту «los» у польській лінгвокультурі (2016) і прийшла до висновку, що 'доля' там представлена низкою протилежних ознак, характеристик, оцінок.

У сучасній польській мові іменник **los** має три значення:

1) *dola, koleje życia lub bieg zdarzeń* (доля, етапи життя або хід подій);

2) *przeznaczenie, fatum* (призначення, фатум);

3) *kartka z numerem, rzadziej kostka, gałka, których wyciągnięcie rozstrzyga o wygranej lub przegranej* (картка з номером, рідше кубик, кулька, випадання яких свідчить про виграш або програш) (**Słownik języka polskiego**).

Як доводить дослідниця, з точки зору походження польське «los» є німецьким запозиченням, яке в XIV ст. у польській мові замінило слов'янські лексеми *žrebij* і *wróžę*. У німецькому *Loos* знаходимо давній індоевропейський корінь **hlot-* з основним значенням «кидати» (звідси і сучасні італійські *lotto* – «лото» і *lotteria* – «лотерея»). Таким чином, первинне значення лексеми, відповідно до етимології, – «жереб», за допомогою якого встановлюється якийсь порядок або черговість, стосовно людини – це хід життєвих подій (*bieg życia*), збіг обставин. Друге значення лексеми *los* («*przeznaczenie, fatum*») йде від народних вірувань, традиційного розуміння долі як якоїсь надприродної сили, що впливає на життя людини [цит. за 3, с. 31].

Як зазначає Н. Деева, із давніх часів персоніфікованим образом у слов'ян була Доля (*Dola*), жіноче божество, що пряла нитку долі людини, визначаючи її подальше життя. Ім'я цього божества походить від дієслова «ділити» (*dzielić*), отже, Доля – це та, що наділяє. (Порівняймо: у давніх греків уважалося, що долею людей розпоряджалися *мойри* (слово *мойра* має значення «належна доля», «частина чого-небудь», «життєва доля», причому, як указує В. Горан, первісно воно означало саме поділ, пов'язаний із киданням жереба. Таким чином, найдавніші джерела гадок про долю сягали почасти концепту жереба, за яким принцип рівності прав учасників дільби передбачає фактичну нерівність доль (порцій), які дістаються) [2, с. 138]. Тому у Гомера й Гесіода «образ

жереба втілює ідею долі як напередвизначеності, що виходить від якоїсь самостійної вищої сили...» (ідея фатальності долі) [цит. за 6, с. 430]). На думку О. Потебні, слов'янське слово *доля* походить від санскритського *дал-ати* (колотися) і означає «частина», «кусок», щось відірване, відколоте [7, с. 2].

Розвиток значення у лексем «доля» і «dola» йшло, припускає Н. Деева, по лінії уточнення: 'виділена частина' → 'частина, що випадає кому-небудь' → 'призначення' [3, с. 32].

Лексема «доля» функціонує і в українській, російській, і польській мовах. Так, в останній *dola*: 1. *los przypadający komuś w udziale* («те, що випадає на чиюсь долю»); 2. *pot. część przypadająca na kogoś z podziału zdobyczy, zarobionych wspólnie pieniędzy itp.* («частина, що належить комусь із розподілу прибутку, зароблених грошей тощо») (*Słownik języka polskiego*).

За даними «Електронного словника польської мови XVII і XVIII ст.», зазначає Н. Деева, найраніші згадки слова *dola* в письмових текстах датуються 1656 р. *Dola* в польській культурі – хороша доля, щастя, щаслива доля; протиставлена недолі (*Niedola*), *niedola* – «гірка доля».

Про долю як призначення, щось незмінне свідчать такі вирази: *Co ma być, to będzie; Nie wiemy, jaki kolek dola na nas struże; Doli swojej koniem nie objedziesz*. Людина в такому випадку стає іграшкою в руках долі, комусь вона дає багато, комусь – нічого: *Los igra z człowiekiem; Los jednemu da aż nadto, a drugiemu wydrze oczy*. Про людину з нещасливою долею прийнято говорити як про жертву: *Człowiek nie zawsze jest kowalem własnego losu, czasem jego ofiarą* (В. Вуїак).

Однак є і абсолютно протилежний погляд на долю людини в польській культурі, як каже прислів'я: *Każdy jest kowalem swego losu* (Кожна людина сама створює свою долю), може активно на неї впливати, змінюючи своє життя. І якщо перша точка зору на долю йде від найдавніших вірувань (не тільки слов'янських), будучи в сучасній культурі виразом міфологічного фаталізму, то друга утверджує активну, творчу роль людини в її власній долі.

Про значущість того чи іншого концепту в культурі можна судити за кількістю слів-синонімів, які репрезентують концепт у мові:

Synonimy: przeznaczenie (те, що назначено), Fortuna (фортуна), predestynacja (приречення); nieunikniona przyszłość (неминуче майбутнє), nieuchronna konieczność (неминуча необхідність); los, dola, fatum (фатум).

Лексема *fatum* в польській мові має два значення: 1. «siła wyznaczająca bieg wydarzeń» (сила, що визначає хід подій); 2. «zły los». У першому значенні *Fatum* – те, що визначено згори. Друге значення польського імені *fatum* близьке до первинного значення рос. рок – «нещаслива доля». На противагу латинізм *fortuna* у своєму первинному значенні – «los, zwłaszcza dobry», позначає щасливу долю. Позитивна семантика слова йде від персоніфікованого образу Фортуни в римській міфології. Фортуна у римлян була богинею родючості, урожаю, а отже, і щастя, удачі.

Порівняймо синонімічний ряд в українській мові: ДОЛЯ (*події життя людини*) талан, розм. фортуна, (*незалежно від людини*) призначення, розм. судьба, книж. фатум (Сс, 2007, с. 76).

Нами було зіставлено паремійні одиниці обох народів. Так, невідвладність людині її долі, неминучість долі виражено у таких українських пареміях: *Долі і найбистрішим конем не об'їдеш* (ПП, 175); *Ніхто не знає, де кого доля чекає; Перед своєю долею не втечеш* (ПП, 176); *Ще ніхто не втік від своєї долі* (ПП, 177); *Гірке життя, гірка доля – що ж робити – Божя воля; Кому як на роду написано; Від лихої долі не сховаєшся* (ПП, 175). Порівняймо з польськими:

<i>Co się stało, to się nie odstanie</i>	Що сталося, того не одмінити
<i>Co ma być, to będzie</i>	Що має бути, то буде
<i>Nie wiemy, jaki kolek dola na nas struże</i>	Не знати, що доля нам готує
<i>Doli swojej koniem nie objedziesz</i>	Долі своєї конем не об'їдеш
<i>Los igra z człowiekiem</i>	Доля грає з людиною
<i>Los jednemu da aż nadto, a drugiemu wydrze oczy</i>	Доля одному дає аж надто, а іншому очі вибере

Про роль людини у здобутті долі свідчать такі прислів'я: *Кожен коваль своєї долі; Всякий свого щастя коваль* (ПП, 169); *Хто дримає, той щастя не має* (ПП, 172); *Щастя в повітрі не в'ється, а працею дістається* (ПП, 173); *Щастя не за горами, бо кується самими нами* ((ПП, 174); *Дожидай долі, то не матимеш і льолі* (ПП, 175); *Як будеш чекати долі, то не будеш мати й льолі* (ПП,177); *Яка воля, така доля* (ПП, 180).

Порівняймо з польськими:

<i>Każdy jest kowalem swojego losu.</i>	Кожен коваль своєї долі
<i>Bóg pomaga tym, co sami sobie pomagają.</i>	Бог помагає тим, хто сам собі допомагає
<i>Nadzieja matką głupich</i>	Надія – мати дурних
<i>Bóg bez pracy nic nie daje</i>	Бог без праці не допоможе

Таким чином, у польській лінгвокультурі, як і в українській, концепт 'доля' мислиться як начало суперечливе, двоїсте, що виражається і в характері її прояву (добра – зла). Як підсумовує Є Нахлік, «доля виражає невідворотність, характерну для римського поняття *фатуму*, але не зводиться до нього, бо допускає прихильність до людини (семантика *фортуни*) і залишає за особою можливість активного впливу на долю. Загалом же українське поняття *долі* семантично ближче до російського народного поняття *судьба* (не випадково в українській мові вживається і слово *судьба*) й, очевидно, до польського *dola*, ніж до польського поняття *los*, яке має нім. походження» [6, с. 456]. На думку вченого, близькість укр. *доля*, рос. *судьба* і пол. *dola* зумовлена саме закоріненням у слов'янську міфологію.

Двоїсте й ставлення до неї представників культури: від покiрного фаталістичного підкорення (бо від неї не втечеш), до заперечення, натомість схвалення активної життєвої позиції (адже кожен коваль своєї долі, як і щастя). Зауважимо, що пересічний мовець використовує народні вислови про долю з потрібною семантикою залежно від етосу дискурсу чи конситуації. Скажімо, за трагічних обставин для самозаспокоєння чи втішання когось констатують

невідворотність, неминучість фатуму (типу «*Не судьба*» чи «*На все воля Божя*» і под.) і навпаки, для підвищення мотивації своєї чи чужої, для спонування до дії згадують вислови про необхідність активної життєвої позиції (типу «*Кожен коваль свого щастя*» і под.). Але про це йтиметься в подальших розвідках.

Список використаної літератури

1. Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха. XIII. Судьба-Доля в народных представлениях славян // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. СПб., 1890. – Т. 46.

2. Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы / В. П. Горан. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. – 335 с.

3. Деева Н. В. Концепт «los»: особенности репрезентации в польской лингвокультуре // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2016. – 2 (167). – С. 31–36 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-los-osobennosti-reprezentats>

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

5. Масенко Л. Концепт доля в поезії Т. Шевченка у зіставленні з польським los і російським судьба / Л. Масенко // Українська мова. – 2014. – № 4. – С. 3–11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2014_4_3.

6. Нахлік Є. Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. – Львів, 2003. – 568 с.

7. Потебня А. А. О доле и сродных с нею существах / А. А. Потебня. – М. : Тип. Грачева, 1867. – 44 с. – Отд. отт. из журн. «Древности : Тр. Моск. археол. о-ва», 1867, т. 1, вып. 2, с. 153–196. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/365>

8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

9. Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. Wyd. trzecie. – Lublin, 2009.
10. Wierzbicka A. Język i naród: polski «los» i rosyjska «sud’ba» // «Teksty Drugie». – 1991. – Nr. 3. – S. 5–20.

Перелік умовних скорочень

ПП – Прислів’я та приказки. Взаємини між людьми / Упор. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.

Сс. – Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. – К. : Довіра, 2007. – 477 с.

СУМ: в 11 томах. – Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sjp.pwn.pl/>

Дуденко Е. В. Концепт ‘доля’ как ключевой концепт этнокультуры: украинско-польские параллели

Аннотация

В статье сопоставлены народные представления о судьбе, эксплицированные в паремнологическом фонде украинского и польского народов. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных лингвистов на семантику понятий *доля*, *los*, *dola*, которая достаточно объемная: охватывает значения от фаталистической определенности до случайности или проявления воли человека.

Ключевые слова: концепт ‘доля’ (судьба), *los*, *dola*, фатализм, украинские и польские пословицы.

Olena Dudenko. The concept ‘fate’ as the key concept of ethnoculture: Ukrainian-Polish parallels

Summary

The article deals with the concept ‘fate’, explicated in Ukrainian and Polish proverbs.

The purpose of the study is to contrast the semantics of the concepts *fate*, *los*, *dola* in the paremiological corpus of Ukrainian and Polish languages. There are the following tasks in order to realize the purpose: to analyze the views of native and foreign linguistics on the semantics of the concepts *fate*, *los*, *dola*; to contrast the relevant Ukrainian and Polish proverbs; to depict the similarities and differences in the semantics of the analyzed concepts.

The subject matter of the study is Ukrainian and Polish proverbs with the key words *fate*, *los*, *dola*.

The scope of the study is the semantics of the concepts *fate*, *los*, *dola* in the analyzed proverbs.

The article contrasts the national ideas of fate in the both nations. The linguistics’ views on the semantics of the analyzed concepts, explicated in the national-folkloric discourse, are analyzed. The study showed that the semantics is sufficiently wide. It has the meanings from fatalistic inevitability to chance or person’s will, applied by speakers depending on the relevant discourse or consituation.

Key words: concept ‘fate’, *los*, *dola*, fatalism, Ukrainian and Polish proverbs.